

Andrew Davison

Uit liefde voor de wijsheid

De grote filosofen en hun invloed op de theologie

uitgeverij

‘Je kunt je beter uitdossen met waarheden die je van anderen ontvangen hebt [...] dan die weigeren en naakt rondlopen.’

Étienne Gilson, *Methodological Realism: A handbook for beginning realists*,
San Francisco: Ignatius, 2001, p. 106.

Oorspronkelijke titel: The Love of Wisdom

© 2014 Uitgeverij Kok – Utrecht

www.kok.nl

Omslagontwerp Geert de Koning

Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best

ISBN 978 90 435 2254 0

ISBN e-book 978 90 435 2255 7

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De tijd voor Plato

Het menselijke denken en de cultuur hebben zo hun seizoenen. Ze bloeiden op met het ontluiken van de Europese universiteiten in de hoge middeleeuwen, in de kunstuitingen van de Renaissance en bij de natuurkundigen die in de twintigste eeuw de kwantummechanica uitwerkten. Een dergelijke bloeiperiode was er ook tijdens de dageraad van de westerse filosofie. In de zesde eeuw voor Christus maakte het denken een opmerkelijke bloeiperiode door, waarvan de in de oudheid Griekse stad Milete (in het huidige Turkije) het centrum vormde. Dit noemen we de ‘voorsocratische’ periode, de tijd van alle Griekse filosofen vóór Socrates.

De eerste filosoof van wie we het nodige weten is Thales (624–ong. 547 v.Chr.), de bedenker van de bijzondere stelling dat alles uit *water* voortkomt. Op dit punt is de vraag die hij stelde belangrijker dan het antwoord dat hij gaf. Net als allen die na hem kwamen zocht hij naar het uiteindelijke beginsel dat achter alle andere dingen gelegen is. Water was een redelijk logische keuze, waarvan we bovendien een echo vinden in 2 Petrus 3:5. Daar lezen we dat door Gods woord een aarde ‘gevormd was uit water en door middel van water’. In de afgelopen anderhalve eeuw hebben wetenschappers deze gedachte op hun manier bevestigd doordat ze ontdekt hebben dat in ieder geval alle *leven* uit water is voortgekomen. Vermoedelijk baseerde Thales zijn stelling op de waarneming dat er zonder water geen leven mogelijk is. Uiteindelijk komen we met Thales’ theorie over het water niet zo ver. De filosofische vonk die van belang is, is het feit dat hij erover nadacht hoe de dingen tot stand komen. Zo probeerde hij de betekenis van een complexe wereld terug te voeren op iets basalers dat eraan ten grondslag ligt. Met ‘water’ gaf Thales een zuiver materieel antwoord, en in dat opzicht is hij eigenlijk nauwelijks een filosoof te noemen. Zijn theorie is eerder natuurkundig dan filosofisch van aard, hoewel in die periode natuurkunde en filosofie nauwe-

lijks van elkaar te scheiden waren, noch die beiden van de theologie. Thales was astronoom, en zou de eerste zijn die met succes een zonsverduistering heeft voorspeld, al wordt dat betwijfeld. Zijn wetenschappelijke theorieën hellen over naar de theologie (zo schreef hij dat ‘de wereld vol goden is’), maar zijn theologie helt ook over naar de wetenschap: deze ‘goden’ lijken wellicht eerder natuurkrachten dan iets waaraan een christen denkt bij het woord ‘god’. Bedenk wel dat we niets direct van Thales hebben. Alles wat we van hem (en andere filosofen uit die periode) weten, komt uit aanhalingen van latere schrijvers.

De voorsocratische filosofen zijn niet alleen fascinerend door wat ze gemeenschappelijk hebben, maar ook door de enorme verschillen tussen hun ideeën. De opvattingen slingeren heen en weer met de figuren die elkaar opvolgen. Anaximander (610–546 v.Chr.) bijvoorbeeld, vermengde net als Thales onbekommerd filosofische, ‘wetenschappelijke’ en theologische speculaties met elkaar. Zo meende hij dat de aarde los in de ruimte zweeft, en dat de wereld zoals wij die kennen uit een soort evolutie is voortgekomen. Maar in tegenstelling tot Thales zocht hij niet naar een enkel eerste beginsel, of het nu water was of iets anders. Het meest fundamentele kenmerk van de wereld is voor hem niet de eenheid van alles, maar de spanning tussen tegenovergestelde uitersten, zoals tussen heet en koud, of tussen droog en nat. Voor de theologie is hij van belang omdat hij de eerste denker was die over de oneindigheid schreef. Dankzij hem raakte het Griekse woord *apeiron* bekend, wat de betekenis heeft van oneindig, vormloos, ongebonden of onbepaald. Als er voor hem al een eerste beginsel is, dan is het dit *apeiron*. De volgende denkers die we tegenkomen zijn Anaximenes (585–525 v.Chr.), die *lucht* aanwees als de stof die aan alles wat we zien ten grondslag ligt, en Xenophanes (570–480 v.Chr.), die niet alleen een filosofische theologie in een nogal lyrische stijl uitwerkte, maar ook een onpartijdige beoordeling van de godsdiensten, die hij van buitenaf beschreef (wat we vandaag de dag ‘godsdienstwetenschap’ zouden noemen). Hij bestudeerde een heel scala aan religieuze tradities waarvan hij de specifieke kenmerken noteerde. Dit omvatte onder andere wat wij ‘projecties’ van plaatselijke trekken op de plaatselijke godheden zouden noemen. Hij beschreef dit op prikkelende wijze:

Als vee en paarden of leeuwen handen hadden, en in staat waren om met hun handen te doen wat mensen doen, dan zouden paarden de goden als paarden

vormgeven, en vee als vee, en ze zouden hen lichamen geven zoals die van henzelf.¹³

Deze waarneming bracht Xenophanes er niet zozeer toe om het geloof in God af te wijzen, maar veeleer om boven de plaatselijke varianten uit te stijgen naar een meer abstract godsideaal. Zijn stelling luidde dat God in wezen een ‘eenvoudig, onveranderlijk wezen is, die geen lichamelijke organen voor een bepaald doel nodig heeft, maar die op een en hetzelfde moment daden in hun geheel ziet en wil’.¹⁴ Op dit punt illustreert Xenophanes een doorlopende spanning tussen de Griekse *religie*, die polytheïstisch was en zijn weerslag vond in verhalen, en de Griekse filosofie, die grotendeels monotheïstisch was en vooral uit ideeën bestond. Zijn beschrijving van God als eenvoudig, onveranderlijk, onstoffelijk en eeuwig kan wat bloedeloos overkomen, maar het betekent wel een belangrijke stap vooruit. Van elk van deze eigenschappen van God zou de christelijke theologie later gebruik maken.

De volgende figuur in onze stoet vroege filosofen is de eerste wiens naam voor de meeste lezers bekend zal zijn: Pythagoras (570–495 v.Chr.). Met hem verlaten we Griekenland en komen we in Zuid-Italië terecht, al laten we daarmee nog niet de Griekse cultuur achter ons, omdat het zuidelijke deel van het Italische schiereiland in die tijd een Griekse kolonie was. Ook zijn we nog niet helemaal los van Milete, want dat was de stad waar Pythagoras geboren en getogen was.

Met Pythagoras komen we een hele reeks ideeën tegen die in de eeuwen die volgden steeds weer zouden terugkeren. Hij dacht na over het menselijk bestaan en de verhouding tussen de tijd voor de geboorte en na het sterven, en kwam met een gedachte die heel dicht in de buurt van reïncarnatie komt: de ‘zielsverhuizing’. Voor Pythagoras was de ziel een belangrijk onderwerp, en wanneer hij het erover heeft, onderscheidt hij hem scherp van het lichaam. Met deze gedachte zou hij Plato beïnvloeden, en via hem ook de christelijke theologie. Een andere illustratie van zijn verlangen om in zijn denken los van de materie te komen, is te zien in zijn voorliefde voor de wiskunde. Hoewel elke specifieke geometrische figuur een basis in de materie heeft, staat hij niettemin voor een entiteit

13 Vert. G.S. Kirk en J.E. Raven, *The Pre-Socratic Philosophers*, CUP, 1957, p. 168.

14 Christopher Stead, *Philosophy in Christian Antiquity*, CUP, 1994, p. 7.

(zoals de driehoek) die volgens Pythagoras voorafgaat aan iedere concrete, materiële driehoek. Zo zit er in het denken van Pythagoras en zijn volgelingen iets heel bovennatuurlijks. In tegenstelling tot de vroegere filosofen, die van een eerste beginsel in de materiële wereld (zoals lucht of water) uitgingen, vormden voor Pythagoras de ideeën de uiteindelijke werkelijkheid.

Zo vormde de wiskunde het hart van het soort mystiek waarop Pythagoras uitkwam, net als van de muziek, die hij in zuiver wiskundige termen beschreef. Hij ontdekte dat eigenschappen van muziek als harmonie een wiskundige vorm hadden, en dit gegeven vatte hij op als een bevestiging van de in wezen wiskundige structuur van de werkelijkheid. Pythagoras schijnt de eerste te zijn geweest die opmerkte dat de toonhoogte een octaaf omhooggaat wanneer een snaar gehalveerd wordt. Uit onze schooltijd kennen we Pythagoras ongetwijfeld van de regel over rechthoekige driehoeken: het kwadraat van de langste zijde is gelijk aan de som van de kwadraten van de andere twee zijden: $a^2 + b^2 = c^2$.

Nu werkte Pythagoras niet alleen, en ook was hij niet de enige uit zijn kring die over rechthoekige driehoeken nadacht en tot diepe inzichten kwam. Een bron beschrijft een gebeurtenis waarbij een van zijn collega's ontdekte dat de wortel van twee (de lengte van de langste zijde van een rechthoekige driehoek waarvan de andere twee zijden een lengte van één hebben) 'irrationeel' is, dat wil zeggen dat het niet uitgedrukt kan worden als een verhouding van hele getallen; toen hij dat tegen Pythagoras zei, liet deze hem verdrinken. Een schokkende, maar wel verhelderende gebeurtenis. Pythagoras gebruikte de wiskunde om een bepaalde harmonie in de natuur te ontdekken. Hij was tot in het diepst van zijn wezen geschokt toen hij bedacht dat deze lengtes (één en één) in een bepaalde verhouding stonden met een lengte die niet op harmonieuze wijze beschreven kon worden (tenminste, in zijn opvatting van harmonie).

Deze afkeer van de wortel van twee laat ook zien hoezeer deze filosofen op elkaars leven betrokken waren, en ook op elkaars dood, als we dit verhaal mogen geloven. Terwijl de vroegere Milezische filosofen alleen gewerkt lijken te hebben, vormde de kring rond Pythagoras een filosofische en religieuze gemeenschap, die wel wat weg had van een groep monniken die samen de bovennatuurlijke waarheid zoeken. Ons inzicht in de Griekse filosofie werd enorm verdiept toen we het cen-

trale belang van dit religieuze gemeenschapsaspect op waarde begonnen te schatten.¹⁵

De volgenden in onze rij filosofen zijn des te interessanter als we ze tezamen behandelen: Heraclitus (535-475 v.Chr.) en Parmenides (wiens hoogtijdagen aan het begin van de vijfde eeuw v.Chr. lagen). Heraclitus was een Ioniër. Zijn denken is wat obscuur, zozeer zelfs dat hij in latere debatten ‘Heraclitus de duistere’ genoemd werd. Net als Anaximander benadrukte Heraclitus de spanning: de diepste structuur van de wereld is de spanning tussen uitersten. En net als Anaximander schatte hij verandering hoger in dan stabiliteit.

Heraclitus bezag deze ideeën in een zowel statisch als dynamisch kader: er is altijd sprake van spanning, en in de loop van de tijd is er verandering. Zijn bekendste uitspraak luidt dat je niet twee keer in dezelfde rivier kunt stappen. Alles is constant in beweging, en tegen de tijd dat we een tweede stap zetten, is het niet meer dezelfde rivier.¹⁶ Let op de tegenstelling met Pythagoras, die zoveel belang hechtte aan de tijdloze harmonie. Tegenover de figuurlijke vrede van Pythagoras, zette Heraclitus een filosofie van figuurlijke strijd.¹⁷ Geheel en al passend bij zijn destructieve stemming, kwam Heraclitus het meest in de buurt van het aanwijzen van een eerste beginsel dat achter de hele werkelijkheid zit, toen hij de kosmos als *vuur* beschreef. In het debat daarover schreef hij ook dat de *logos* een vonk van datzelfde vuur is. Voor zover we weten was hij de eerste filosoof die dit woord gebruikte: *logos*, dat ‘woord’ of ‘rede’ betekent. Een woord dat voorbestemd was om een flinke rol in de christelijke theologie te spelen.

Lijnrecht tegenover Heraclitus met zijn voorliefde voor verandering en conflict staat de andere grote filosoof van zijn tijd, Parmenides. Net als Pythagoras beschouwde hij Zuid-Italië als zijn vaderland, en hield hij van rust en de diepere eenheid van de dingen. Net als Xenophanes legde hij de nadruk op de onveranderlijke aard van het hoogste, ware wezen: een gedachte die door de christelijke theologie overgenomen werd, maar daarbij wel de nodige veranderingen onderging. In vele opzichten was Parmenides een wegbereider van Plato, niet in het minst met zijn inzicht dat hetgeen

15 Dit is voor een belangrijk deel te danken aan Pierre Hadot en zijn boek *Filosofie als een manier van leven* (oorspronkelijke titel: *Qu'est-ce que la philosophie antique*).

16 Plato, *Cratylus* 402A.

17 Colin Brown, *Christianity & Western thought*, dl. I, Downers Grove: Intervarsity Press, 1990, p. 23.

het meest werkelijk is, onveranderlijk is, evenals met de tegenstelling die hij maakte tussen wat waar is ('wezen') en wat slechts waar schijnt te zijn ('verschijning'). Hij was het die de begrippen 'wezen' en 'denken' het meest nauw aan elkaar verbond. Ook dat zou een grote weerslag op de theologie hebben. In het beste geval wijst deze verbinding op een begrijpelijkheid van de dingen die van God komt, in wie wezen en rede samenvallen; in het slechtste geval heeft het de aanzet gegeven tot een ongunstige tegenstelling tussen het materiële en het denken, die de concrete, tastbare wereld af en toe alle waarde ontnomen heeft. Als we deze traditie die met Parmenides begonnen is benaderen samen met 'het Woord dat vlees geworden is', dan kunnen we ons verheugen over het eerste zonder aan het laatste toe te geven. Een van de leerlingen van Parmenides was Zeno van Elea (490-430 v.Chr.). Aan de hand van redeneringen in de vorm van paradoxen liet hij zien dat de wereld noch veelvormigheid, noch beweging kent, ook al lijkt het tegenovergestelde waar te zijn. Zijn paradoxen waren vernuftig, maar werden door de latere wiskunde met gemak onschadelijk gemaakt. Hij is van meer belang om zijn methode, dan om zijn conclusies. Aristoteles weet ons mee te delen dat Zeno de 'dialectische methode' heeft uitgevonden. Bij Zeno zelf kwam zijn methode erop neer dat hij de redeneringen van zijn tegenstanders aan gort schoot door te laten zien dat ze uiteindelijk tot absurde uitspraken leidden. Positiever wordt deze methode toegepast wanneer vrienden in een discussie steeds op elkaars argumenten verder bouwen. In ons overzicht komen we vervolgens bij de atomisten, nog zo'n groep waarvan de ideeën (net als de evolutie en de aarde als lichaam in de ruimte) op de moderne wetenschap vooruitgripen, ook al hadden ze er nauwelijks wetenschappelijke argumenten voor. De bekendste atomist is Democritus, die beweerde dat de wereld uit heel kleine deeltjes is samengesteld. Eigenschappen die we waarnemen, zoals kleur of textuur, horen niet bij deze 'atomen' (letterlijk 'ondeelbare' dingen) zelf, maar bij dat wat ontstaat door bepaalde samenvoegingen van de atomen. De uitleg van Colin Brown lijkt aannemelijk. Hij stelt dat de atomisten langs deze weg probeerden de onveranderlijkheid van de materie waar Parmenides van uitging in overeenstemming te brengen met de zintuiglijke ervaring, waar de dingen wel veranderen.¹⁸ De atomen zijn onveranderlijk, maar de manier waarop ze samengevoegd zijn maakt ontwikkeling en verscheidenheid mogelijk. Vol-

18 Brown, *Christianity*, p. 26-27.

gens Democritus is de wereld uit chaos voortgekomen en is de orde door een kosmische geest ('nous' in het Grieks) opgelegd.

De atomist Empedocles maakte een lijst van de elementen, waarbij hij de vier noemde waarmee we vertrouwd zijn: water, aarde, vuur en lucht. Hij voegde er liefde en haat als bewegingsprincipes aan toe. Deze vier elementen zijn door christelijke theologen tot aan het eind van de middeleeuwen als vast gegeven overgenomen (hoewel daar uit eerbied voor Aristoteles een vijfde element aan werd toegevoegd, namelijk de 'kwintessens' – letterlijk het 'vijfde element' – de substantie waaruit de onvergankelijke hemellichamen gemaakt waren). Toen de zesde-eeuwse christelijke dichter Venantius Fortunatus de reikwijdte van het verlossende werk van Christus wilde benadrukken, verwerkte hij deze elementen op subtiële wijze:

Eenzaam hangt Hij en terzijde.
Dorens, spijkers, felle speer,
doen zijn teder lichaam lijden,
bloed en water stroomt terneer.
Wat voor stroom komt U bevrijden,
aarde, zee [water] en sterrenheer [vuur/lucht]!¹⁹

Oppervlakkig gezien vertegenwoordigen de vroegste Griekse filosofen een verwarrend scala aan standpunten: de grondstof van de kosmos is vuur, of water, of lucht; de diepste waarheid achter de werkelijkheid is verscheidenheid en verandering, of eenheid en rust. In een ander opzicht zagen ze zich echter voor eenzelfde, tweevoudige taak gesteld. Brown wijst op de zoektocht naar stabiliteit, 'dat wat aan alles ten grondslag ligt'.²⁰ Volgens Anthony Meredith waren ze 'gefascineerd door het vraagstuk van de verandering'.²¹ Beiden hebben ze gelijk, omdat ze het over twee kanten van dezelfde medaille hebben. Wat verandert, krijgt betekenis tegen de achtergrond van het onveranderlijke, dat dus verandering ondersteunt. Alleen als er een verband is tussen wat *vooraf* gaat en wat *naderhand* komt, kun je van verandering spreken. Anders is er slechts sprake van zinloze beweging. Verandering en

¹⁹ *Liedboek voor de kerken* (1973), gezang 186:7; dit gezang is een bewerking van Fortunatus' lied *Pange Lingua Gloriosi*, dat in de westerse kerken nog altijd in de lijdens tijd gezongen wordt.

²⁰ Brown, *Christianity*, p. 20.

²¹ Anthony Meredith, *Christian Philosophy in the Early Church*, T&T Clark, 2012, p. 21.

stabiliteit zijn prima onderwerpen om te onderzoeken, zelfs waar (zoals Aristoteles al zei) de voorsocratici genoeg namen met een materialistische verklaring (zoals atomen), en niet doorstootten naar achterliggende metafysische categorieën (waar we zo direct op terugkomen).²² Ze deden eerder aan wetenschapsfilosofie dan aan theologische filosofie.

Deze vraag naar verandering en stabiliteit heeft sinds deze vroegste filosofen door het menselijke denken gespoekt. In dit boek zullen we hem steeds weer tegenkomen, eerst in het kader van de kwestie van vorm versus materie bij Plato en Aristoteles, en later in de bijzondere, of zelfs merkwaardige weergaven van Spinoza, Kant en verschillende postmodernisten, om er maar een paar te noemen.

We hebben het onderwerp van de ziel al even aangestipt. Een van de redenen dat we met de ziel bezig zijn, is dat we iets willen aanwijzen dat de verschillende fasen in het leven van een mens samenbindt: dwars door alle veranderingen die het leven met zich meebrengt, is er bij een persoon sprake van continuïteit. Deze zelfde dynamiek (en een vergelijkbaar antwoord) geldt voor verschillende individuen van dezelfde soort: de zoektocht naar dat wat alle kikkers met elkaar gemeen hebben, of alle stoelen, ondanks de verschillen tussen individuele kikkers of stoelen. Op vergelijkbare wijze grijpt de theologie van de sacramenten op deze materie terug wanneer ze de vraag stelt naar dat wat verandert en dat wat gelijk blijft bij de eucharistie.

Socrates en de sofisten

De voorsocratische filosofen waren vaak materialist (met hun bovennatuurlijke insteek vormen figuren als Pythagoras en Parmenides een uitzondering). Anthony Meredith wijst erop dat deze materialistische verklaringen begonnen te verbleken en terrein verloren toen ze met een tweetal nieuwe krachten in aanraking kwamen.²³ Aan de ene kant was daar de pragmatische benadering van de sofisten, die de vroegere vraagstukken van weinig waarde achtten in de strijd om invloed en rijkdom te verkrijgen; aan de andere kant verschenen Socrates (470–399 v.Chr.) en Plato (427–347 v.Chr.) op het toneel, die een meer religieuze en principiële insteek hadden.

We zitten er niet ver naast als we de sofisten beschouwen als de zelfhulp-

²² *Metafysica* I.3.

²³ Meredith, *Philosophy*, p. 21.

schrijvers van hun tijd. Zij werden meer door doelen dan door idealen gedreven. Ze zochten niet zozeer naar de waarheid om de waarheid zelf, maar boden technieken voor mensen die ‘vrienden willen winnen en mensen willen beïnvloeden’, en al doende geld wilden verdienen. Denk aan de politici van onze tijd – er is niets nieuws onder de zon.

De opkomst van Socrates betekende voor hen het begin van het einde. Hij is een van de reuzen uit de geschiedenis van de filosofie. Niet voor niets zijn alle filosofen die we hiervoor behandeld hebben onder de noemer ‘voorsocratici’ gevangen. Tegenover zijn leerlingen noemde hij zich de vroedvrouw van het denken; voor ideeën was hij wat zijn moeder voor baby’s was geweest. Socrates was de leraar van Plato, die op zijn beurt de leraar van Aristoteles werd. Daarmee staat Socrates letterlijk aan de wieg van het westerse denken. Hij was degene die de intellectuele traditie van tweeënhalf millennium geholpen heeft ter wereld te komen. Søren Kierkegaard, die doorgaans weinig van filosofische idolen moet hebben, vergeleek Socrates met Jezus vanwege de zuiverheid van zijn boodschap en zijn bereidheid om daarvoor te sterven. Justinus de Martelaar, een van de figuren van de eerste bloeiperiode van een duidelijk christelijke filosofie in de tweede eeuw na Christus, kwam tot de slotsom dat Socrates alleen maar gezegd en gedaan kon hebben wat hij gezegd en gedaan had doordat hij ‘door de Logos’ een voorafschaduwing van Jezus had gehad.²⁴ Hoe belangrijk hij ook geweest is, alles wat we over Socrates weten komt uit de tweede hand. Dat is niet ongepast voor een man wiens methode bestond uit de kunst van het weglaten, en wiens voorkeur voor vragen stellen in plaats van antwoorden geven ervoor zorgde dat zijn eigen mening buiten beeld kon blijven.

De hele filosofiegeschiedenis door zullen we een steeds terugkerend *sceptisch* motief tegenkomen. Dit is vaak nogal destructief geweest. Bij Socrates diende de schijnbaar sceptische zet om niet aan antwoorden maar aan vragen de voorkeur te geven, het uiterst positieve doel om andere mensen ertoe te bewegen om de waarheid te zoeken (waar we het woord ‘educatie’ vandaan hebben, dat van een werkwoord komt dat ‘uittrekken’ of ‘naar buiten leiden’ betekent). Een andere belangrijke trek van Socrates’ onderwijsmethode was de nadruk op het feit dat een groei in wijsheid samengaat met een steeds groter bewustzijn van je eigen onwetendheid.²⁵

24 *Tweede apologie* 10.

25 *Apologie* 23B.

Socrates beschikte over een bijzonder atletische geest. In zijn *Symposion* vermaakt Plato zich met het idee dat Socrates het betoverende effect op een klas had die je eerder van een atleet zou verwachten. Anders gezegd: Socrates was een echte virtuoso. Deze twee gedachten komen samen in het Griekse woord *askêsis*, dat zowel oefening als praktijk betekent. Van *askêsis* komt ons woord ascese, zoals dat ook voorkomt in de naam ‘ascetische theologie’, wat ooit een belangrijke tak van de theologie was, zeker ook aan de theologische opleidingen en seminaries. Tegenwoordig is deze naam weinig gangbaar meer, wellicht ten dele omdat ons woord ‘ascetisch’ nogal afgevlakt is vergeleken met het Griekse origineel. ‘Ascetisme’ wordt nu opgevat als ellendige en verschaalde wereldmijding. *Askêsis* is veel positiever, een vorm van onderwijs in alles wat uitmuntend en heilzaam is. Een beetje ascese kan ons goeddoen, maar dat geldt zeker voor *askêsis*.

In de afgelopen jaren heeft de Amerikaan James K.A. Smith treffende dingen geschreven over de vorm die *askêsis* voor christenen in de eenentwintigste eeuw kan aannemen. Daarbij heeft hij in het bijzonder aandacht geschonken aan levensstijlen die weigeren zich door het consumentisme te laten vormen. In dat opzicht is Socrates zeker een voorchristelijke medestander voor de christenen van vandaag. Diogenes Laertius weet te melden dat Socrates bij een dure winkel naar binnen keek en uitriep: ‘Wat zijn er toch veel dingen waar ik het prima zonder kan stellen!’²⁶ Ook legde Socrates de nadruk op overpeinzing en kritisch zelfbewustzijn, wat heel goed past bij vele christelijke tradities. Een van zijn meest diepgaande uitspraken, die door Plato weergegeven wordt, luidt dat ‘het leven dat niet onderzocht wordt, de moeite van het leven niet waard is’.²⁷ Hierin zit een diepe kern van waarheid, hoewel we in het licht van Jezus, en met name van zijn uitspraak dat Hij gekomen is ‘om hun het leven te geven in al zijn volheid’ (Joh. 10:10), eraan toe zouden kunnen voegen dat een leven dat niet geleefd wordt, de moeite van het onderzoeken niet waard is.

Ten slotte schijnt Socrates de controversiële, maar uiteindelijk zeer belangwekkende opmerking gemaakt te hebben dat ‘niemand opzettelijk slechte dingen doet’.²⁸ De basis voor deze gedachte zal duidelijker worden wanneer we de neoplatonisten en hun visie op de aard van het kwaad behandelen. Het heeft ermee te maken dat we de gedachte zeer serieus nemen dat het

26 *Leven en leer van beroemde filosofen* II.25.

27 *Apologie* 38D.

28 Plato, *Protagoras* 345D.

kwaad altijd een *vergissing* is. In die zin zouden we nooit het slechte boven het goede verkiezen wanneer we werkelijk begrepen wat we deden, en we volledig bij ons verstand waren. Dat zou ten diepste een domme keus zijn.

Om verder te lezen

Penguin en OUP hebben beide een uitstekende bloemlezing van de voor-socratische filosofen uitgegeven: Jonathan Barnes (red.), *Early Greek Philosophy* (Penguin, 2002) en Robin Waterfield (red.), *The first philosophers* (OUP, 2009). Het werk van Catherine Osborne, *Very short introductions* (OUP, 2004) is bijzonder goed, evenals Bettany Hughes, *The Hemlock Cup: Socrates, Athens and the search for the good life* (Londen: Jonathan Cape, 2010) en Pierre Hadot, *Philosophy as a way of life: Spiritual exercises from Socrates to Foucault* (Eng. vert. Arnold Davidson, Blackwell, 1995).